

Д.П.Ващук*

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XVI ст.: НА ПРИКЛАДІ КИЇВЩИНИ Й ВОЛИНИ

На прикладі українських земель – Київщини та Волині – аналізується проблема становлення й розвитку правової системи Великого князівства Литовського впродовж другої половини XV – першої третини XVI ст. Розглядаються такі її складові, як правові норми та система джерел права, особливості правосвідомості й правової культури, система правовідносин і законності, юридична практика. Робиться висновок, що головним чинником перетворення правової системи стало впровадження писаного законодавства з другої половини XV ст.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Київщина, Волинь, правова система, писане законодавство.

Друга половина XIV ст. – переломний момент для політичного становлення українських земель, більша частина яких опинилася у складі Великого князівства Литовського. Тож питання створення дієвої правової системи було рівноцінним проблемі формування території держави й утвердження влади великого князя. У цій публікації саме правова система виступатиме головним об'єктом дослідження.

Литовсько-українське право має доволі обширну історіографію, утім практично всі фахівці спрямовували вектори своїх досліджень не стільки на правову систему загалом, скільки на її складові або джерела формування. Під цим кутом зору важливі праці істориків-правознавців кінця XIX – першої третини XX ст., зокрема М.Владимирського-Буданова, Р.Лашенка, Ст.Кутшеби, М.Крзаускайте, Ф.Леонтовича, М.Максимейка, М.Чубатого, А.Яковлева, І.Якубовського, М.Ясинського¹. Серед досліджень останніх

* Ващук Дмитро Петрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: dvashchuk@ukr.net

¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Очерки из истории литовско-русского права. – Вып.1. – К., 1889; *Его же*. Хрестоматия по истории русского права. – Вып.2. – Изд.4. – Санкт-Петербург, 1901; Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – Ч.2: Литовсько-польська доба. – Вип.1: Пам'ятники права. – Прага, 1924; *Kutrzeba St.* Historya ustroju Polski w zarysie. – Cz.2: Litwa. – Lwów, 1914; *Krasauskaite M.* Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. – Leipzig, 1927; Леонтович Ф. Очерки по истории литовско-русского права: Образование Литовского государства. – Санкт-Петербург, 1894; *Его же*. Русская правда и Литовский статут // Университетские известия. – №2–3. – К., 1865; Максимейко Н. Опыт критического исследования Русской правды. – Вып.1. – Х., 1914; *Его же*. Русская правда и литовско-русское право. – [Б.м., б.г.]; Чубатий М. Огляд історії українського права: Історія джерел та державного права (Записки за викладами на тайнім Українським університеті у Львові в рр. 1920–1923). – Мюнхен, 1976; Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в. – Прага, 1929; Якубовский И. Земские привилегии Великого княжества Литовского // Журнал Министерства народного просвещения. – 1903. – №6; Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889; *Его же*. Очерки по истории судостроительства в Литовско-Русском государстве: Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация

десятиліть відзначимо напрацювання Ю.Бардаха, Д.Вілімаса, А.Гурбика, А.Закшевського, Є.Маховенка, Я.Падоха, В.Поліщука, І.Старостиної та ін.² Окремо зауважимо, що деякі аспекти правової системи стали об'єктом вивчення в історико-юридичних працях Ф.Аметки, С.Ковальової, Х.Майкут, О.Сокальської, Т.Федоренко тощо³.

Для більш детального огляду зазначеної проблеми окреслимо спершу дефініцію «правова система». Отже, це «сукупність внутрішньопогоджених, взаємозв'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких державна влада чинить регулятивно-організуючу та стабілізуючу дію на громадські стосунки, поведінку людей і їх об'єднань»⁴. Правова система залежить від форми державного устрою. У випадку Великого князівства Литовського це питання, що вимагає окремого дослідження, тут ми його не розглядатимемо. Натомість перші юридичні джерела, котрі дозволяють нам вивчати правову систему українських земель, з'явилися у середині XV ст. В історіографії вони визначаються як уставні земські грамоти або обласні привілеї. Ці акти жалувалися від імені великого князя литовського з метою визначення відношення області/землі до держави й регламентації взаємин між місцевим населенням та урядовими органами, а приводом ставала необхідність затвердження влади господаря у приєднаних районах. На сьогодні науці відомі грамоти, видані Волинській і Київській землям. Саме на цих територіях ми й зупинимося. Звернімо тепер безпосередню увагу на ті елементи, які, власне, становлять правову систему.

и компетенция. – Вып.1: Происхождение Главного Литовского трибунала. – К., 1901; *Его ж.* «Село» и «вервь» Русской правды. – К., 1906.

² *Bardach J.* Sok, soczenie, prosoka // *Idem.* O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988; *Idem.* Statuty Litewskie a prawo Rzymskie. – Warszawa, 1999; *Vilimas D.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės teismo sistemos formavimasis (1564–1588) – Vilnius, 2006; *Гурбик А.* Про общинное судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. – К., 1990; *Його ж.* Трактатування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського.* – Т.І. – К., 2009; *Його ж.* Правовий інститут «гоніння сліду» в копному судочинстві українських земель Великого князівства Литовського // Там само. – Т.ІІ. – К., 2013; *Zakrzewski A.* Wielkie księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.): Prawo – ustrój – społeczeństwo. – Warszawa, 2013; *Machovenko J.* Nelietuviškų žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.). – Vilnius, 1999; *Падох Я.* Суди і судовий процес старої України. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Л., 1990; *Поліщук В.* Свідки у русько-литовському праві до судово-адміністративної реформи 1564-1566 рр. // Молода нація – К., 2000; *Старостина І.* Право Великого князівства Литовського XV в. в контексті культурно-історичних зв'язей Польщі, Литви і Руси // Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В.Т.Пашуто. – Москва, 1999; *Ей же.* Судебник Казимира 1468 г. // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования 1988–1989 гг. – Москва, 1991.

³ *Аметка Ф.* Кримське ханство: становлення і розвиток державності та права (перша половина XV – друга половина XVIII ст.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2013; *Ковальова С.* Судуострій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. – Миколаїв, 2008; *Ї ж.* Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 р. – Миколаїв, 2009; *Майкут Х.* Цивільне право на українських землях за Литовськими статутами: історико-правове дослідження: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Л., 2009; *Сокальська О.* Судуострій та судочинство в Україні (XVI – початок XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2006; *Федоренко Т.* Вплив християнства на формування правової системи Київської Русі з кінця X – по 40-ві роки XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2001.

⁴ Большая юридическая энциклопедия. – Москва, 2006. – С.3876.

Чинні правові норми й система джерел права

Отже, на території Київщини та Волині мали чинність норми уставних земських грамот. Перші такі акти, на нашу думку, були пожалуваними в 1440 і 1452 рр. відповідно⁵. Наступні підтвердження 1507, 1529 рр. (Київщина) 1501, 1508 рр. (Волинь) значно розширили нормативну базу. Артикули цих грамот до видання I Литовського статуту були засадничими для внутрішньої організації права, а саме його системи. Обласні привілеї регулювали такі галузі, як конституційне (частково), адміністративне, фінансове, земельне, цивільне, сімейне, карне право. Окрім цього, окремі положення грамот торкалися судового процесу. Їх статті мали практичне застосування в юриспруденції⁶. Що стосується системи джерел права, то це питання значно складніше, ніж попереднє.

В українських землях приблизно до середини XIV ст. основним збірником судових законів номінально вважалася «Правда руська». Порівнявши давньоруські статті з нормами уставних грамот, ми не можемо з упевненістю говорити про повну рецесію правової спадщини князівських часів в окремих землях Литви⁷. При цьому відзначимо, що не йдеться про заперечення ролі «Правди руської» як одного з елементів системи джерел права українських земель Великого князівства Литовського, а тільки про акцентування уваги на тому, що вона не була домінуючою, як це вказувалося в історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст.⁸ Не слід забувати і про звичаєве право, котре, безумовно, відноситься до правових джерел⁹. Попри те, що держава надавала звичаєві зобов'язуючої сили, простежити ступінь його впливу на формування змісту обласних привілеїв дуже складно через брак джерел. Водночас рішення в багатьох справах згідно зі «звичаєм» часто ставали «стариною» для місцевого населення, а при наступних підтвердженнях уставних грамот доповнювали їх зміст.

⁵ Ващук Д. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // Український історичний журнал. – 2004. – №1. – С.90–101.

⁶ Див.: Ващук Д. «Абыхмо держали их» podle права их земли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009.

⁷ Ващук Д. Рецесія норм «Руської правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку», Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. – Т.І. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острогож, 2005. – С.136–142.

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.IV: XIV–XVI віки: відносини політичні. – К., 1993. – С.8; Т.V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – К., 1998. – С.630–631; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т.І. – К., 1901. – С.27, 84; Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – С.37–38; Леонтович Ф. Очерки по истории Литовско-русского права... – С.190; Его же. Русская правда и Литовский статут. – С.1–25; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. – Москва, 1892. – С.659, 684; Его же. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1910. – С.143, 150; Максимейко Н. Русская правда и литовско-русское право...; Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби... – С.20; Ясинський М. Уставные земские грамоты... – С.75–76; Его же. «Село» и «вервь» Русской правды...; Kutrzeba St. Historya ustroju Polski w zarysie. – S.41.

⁹ Див., напр.: Кушинська Л. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст. – К., 2008; Яковлів А. Звичаєве право [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/cultur/cult15.htm>

Особливості правосвідомості та правової культури, правова ідеологія й правова політика

Правосвідомість визначається як сукупність уявлень, поглядів, оцінок права. У досліджуваний період це фіксується підтвердженням чинності норм писаного права на практиці. Тобто, у джерелах судочинства маємо відомості про вирішення багатьох позовів відповідно до права конкретної землі. Приміром, «подлугъ права вашего, што есмо вам дали, всей земли Киевской» було розв'язано справу між черкаським намісником Кмітом Олександровичем і путивльським намісником князем Богданом Федоровичем (27 липня 1495 р.)¹⁰. Вирок у кримінальній справі між паном Щасним Якимовичем та князем Дмитром Буремським (1528–1529 рр.) було ухвалено «водле розказанья господарьского и уфалы с права земли Волыньское»¹¹. Так формувалося поняття про те, що чинне писане законодавство – непорушне, що, своєю чергою, позитивно впливало на рівень правосвідомості.

Поступове домінування писаних норм над звичаєвим правом значно вплинуло на розвиток *правової культури*, причому не лише держави у цілому, але й на князів, панів і зем'ян. Друга половина XV – перша третина XVI ст. характеризувалася підвищенням рівня культури юридичної практики, ефективності законодавчих і судових органів. Аналіз джерел свідчить про формування правової активності «обивателів» і їх правомірної поведінки. Окрім цього, у князівсько-шляхетському середовищі поступово утверджувалося переконання в необхідності знання чинного законодавства, у соціальній корисності законів, важливості уміння користуватися правовим інструментарієм у практичній діяльності. Знання законодавства, зокрема норм уставних земських грамот, у досліджуваний період було необхідною умовою як для урядників, котрі представляли виконавчу (а деякі – і судову) структури влади, так і для інших «обивателів». Перші зобов'язувалися здійснювати належне правосуддя, а другі повинні були знати відповідні норми, щоб не допустити порушення законності у суді. Джерела фіксують різноманітну кількість справ, які підтверджують такий висновок¹².

Що стосується *правової ідеології* у Великому князівстві Литовському й, відповідно, в українських землях цієї держави, можемо говорити тільки про формування деяких правових ідей і принципів права. Один із них сформульовано у відомому постулаті «ми старини не рухаємо, а новин не вводимо». Не заглиблюючись у подробиці відзначимо, що великокнязівський уряд спочатку фіксував недоторканність «старини», а потім поступово, без особливого

¹⁰ Lietuvos Metrika. – Kn. №6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6 / Parengė A.Baliulis. – Vilnius, 2007. – P.114.

¹¹ Ibid. – Kn. №15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A.Dubonis. – Vilnius, 2002. – P.147; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства... – С.870–871.

¹² Див.: Zakrzewski A. O kulturze prawnej Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII wieku – uwagi wstępne // Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Kraków, 2005. – S.33–63; Ващук Д. Формування правової культури Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст. // Український історичний журнал. – 2014. – №1. – С.59–72.

загострення, змінював її на свою користь¹³. Проте влада часто ставала заручником такої політики, доказом чого є дуже велика кількість різноманітних судових справ, зміст яких свідчить про використання шляхтою «старини» як засобу боротьби за розширення своїх прав.

На початку XVI ст. поступово формувалася правова ідея про необхідність запровадження писаного загальнодержавного збірника законів. Уперше зустрічаємо її в уставній земській грамоті Волинській землі 1501 р.:

«А то имъ маемъ все держати тые члонъки, што в семъ нашомъ листе верху стоить выписаный, до тыхъ часов, поки права, статуты всей земли, отчизне нашей Великому Князству Литовському, вставимъ, а коли права, Статута у в отчизне нашей уставимъ, тогда вси земли наши одного ся права держати мают и однимъ правом сужоны будутъ подле Статуту»¹⁴.

У результаті I Литовський статут у заголовку було визначено як «Права писаные, даны панству Великому князъству Литовскому»¹⁵. Таким чином, уперше на загальнодержавному рівні фіксувався принцип домінування єдиного законодавчого збірника. Його впровадження в юриспруденцію здійснювалося без особливих проблем, оскільки на той час уже була доволі тривала практика використання писаних норм обласних привілеїв.

Усі вказані компоненти повністю пов'язані з правовою політикою – цілеспрямованою діяльністю державних органів щодо створення ефективних механізмів для зміцнення законності та правопорядку, формування рівня правової культури суспільства й особи. Ця діяльність упродовж другої половини XV – першої третини XVI ст. характеризувалася поступовим запровадженням збірників законів, які були основними у системі права українських земель Великого князівства Литовського. Апогеєм такої діяльності став I Литовський статут.

Система правовідносин, стан правопорядку й законності

Правовідносини визначаються як юридично внормовані громадські стосунки. Право регулює відносини власності, влади, управління, соціально-економічного устрою, прав та обов'язків, забезпечення порядку, трудові, майнові, сімейно-шлюбні взаємини й т. п. Так, норми Київської уставної грамоти обіймали: 1) порядок придбання, спадкоємства та відчуження земельної власності,

¹³ Див.: Ващук Д. Непорушність «старини»: «консерватизм» державної політики Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст.? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – вип.6. – К., 2006. – С.423–438; Дзярновіч А. Фрэскі гысторыі: артыкулы і эсэ гісторыі і цывілізаці Беларусі і Цэнтральна-Усходняй Еўропы. – Мінск, 2011. – С.78–87; Крол М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. – Т.ІІІ. – К., 1994. – С.68–85; Груша А. Улада непарушнасці і памяці: «старина» і яе трансфармацыя ў XV – першай трэці XVI ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.10. – К., 2013. – С.216–245.

¹⁴ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.271.

¹⁵ Лазутка С., Валиконітэ І., Гудавичюс Э. Первый Литовский статут (1529 г.). – Вильнюс, 2004. – С.137.

а також її недоторканність¹⁶; 2) механізм отримання управлінських посад на місцевому рівні¹⁷; 3) питання митних і податкових тарифів, системи відробітку різноманітних повинностей (подимщина, підводна, городова, сторожовщина тощо)¹⁸; 4) систему судочинства, а саме послідовність розгляду різних справ, у тому числі карних¹⁹; 5) деякі питання сімейних стосунків, зокрема майнові права вдів і дітей. Аналогічною була й уставна грамоти Волинської землі. В її змісті присутні майже всі вказані положення відносно правовідносин, за винятком тих норм, які регулювали майнові й сімейні стосунки²⁰.

Правопорядок – це забезпечення звичаями, нормами моралі, моральності й, особливо, органами державної влади дотримання закону та інших правових норм. Правопорядок також характеризується рівнем законності в державі, мірою реалізації прав і свобод громадян, а також виконанням ними й державними органами покладених законом обов'язків. У вказаних українських землях Великого князівства Литовського забезпечення правопорядку здійснювалося органами судової та державної влади. Наприклад, на Волині одну з провідних ролей у судочинстві відгравав староста. До його компетенції входило послання судових виконавців – децких, проведення судових справ, а також самостійне винесення вироків після кримінальних злочинів чотирьох категорій: наїзд, згвалтування, завдання тілесних ушкоджень шляхтичеві, підпал. Водночас існували обмеження судової діяльності. Староста не мав права самовільно проводити судові засідання й ухвалювати вирок, а тільки «по науці» великого князя литовського; на судовому процесі, окрім старости та намісників, обов'язково були присутніми місцеві князі, пани, зем'яни; волинська шляхта отримала право самостійно судити власних слуг²¹. Компетенція воєводи на Київщині дещо відрізнялася від Волині. Для вирішення справи йому не потрібно було чекати великокнязівського листа «з наукою». Воєвода зобов'язувався ще до винесення вироку віддати підсудного на поруки та повідомити про це великому князеві, а вже від останнього залежало – штрафувати його чи ні²². За господарем залишалося право «вищого суду».

¹⁶ Ващук Д. Майнові відносини на Київщині в другій половині XV – першій третині XVI ст. (Аналіз статей Київської уставної грамоти) // Канструкція і деканструкція Вялікага княства Літоўскага: Мат. міжнар. навук. канф., Гродна, 23–25 крас. 2004 г. / Пад рэд. Н.Сліж. – Мінськ, 2007. – С.110–121.

¹⁷ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.132–135.

¹⁸ Ващук Д. Деякі аспекти системи оподаткування у Київській землі (друга половина XV – перша третина XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т.14: На пошану академіка І.С.Винокура. – Кам'янець-Подільський, 2005. – С.149–160.

¹⁹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.81–111.

²⁰ Ващук Д. Правовое регулирование экономических отношений на Волыни во второй половине XV – первой трети XVI в. (по материалам Литовской метрики) // Литовская метрика и Литовский статут как источниковедческая база для славистики и баллистики: Тезисы докладов. – Москва, 2006. – С.9–10.

²¹ Ващук Д. Судебная компетенция «старосты» Великого княжества Литовского во второй половине XV – первой трети XVI в. (на примере Волынской земли) // Acta Historica Universitatis Klaipedensis XIV: Baltijos regiono istorija ir kultūra: Lietuva ir Lenkija: Socialinė istorija, kultūrologija. – Klaipėda, 2007. – P.25–34.

²² М.Ясинський стверджував, що це положення стосувалося суто кримінальних справ і підтверджувало правило про непроведення суду за межами землі (див.: Ясинський М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – С.132 (прим.126)). Про використання цієї норми у кримінальних справах писав також М.Владимирський-Буданов (див.: Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории русского права. – С.56).

Законність – суворе дотримання й виконання законів, а також виданих відповідно до них інших правових актів усіма органами державної влади, місцевого самоврядування, посадовцями, громадянами. У цьому питанні маємо велику кількість різноманітних джерел, які підтверджують думку про те, що уряд Великого князівства Литовського дбав про дотримання законності. Приміром, «водле обычая права земского» обрані судді повинні були вирішувати справу між державцею слонімським і каменецьким паном Богушем Боговитиновичем і старостою луцьким князем Федором Михайловичем Чорторийським (2 березня 1528 р.)²³. Аналогічно вирішувалися справи між підданими Литви й Корони Польської. 27 липня 1525 р. карний процес, в якому проходили володимирський староста князь Андрій Олександрович Сангушко та поляк, відбувався «водлуг обычая тамошней земли (Волині – Д.В.)»²⁴. В обох випадках кожна зі сторін обирала собі додаткових суддів, що черговий раз підтверджує чинність згаданої вище норми обласного волинського привілею.

Також складовим елементом законності можна вважати великокнязівський лист «із наукою». Наприклад, 2 серпня 1478 р. Казимир Ягеллончик наказав луцькому старості, маршалкові панові Іванові Ходкевичу й іншим панам вирішити судову справу між панею Васицевою Копачевича та панею Михайловою Нацевича: «Ино штобы есте рок им положили и тамбы есте выехали, и о всех тых речах абых есте меж ними досмотрели, и справедливост абы есте учинили»²⁵. 2 вересня 1491 р. «приказанем господаря нашего короля его милости» луцький староста Семен Юрійович і намісник кременецький Андрій Михайлович разом із князями й панами волинськими ухвалили вирок у справі кременецьких зем'ян Андрія Німцевича, Василя Гнатовича Цеценівських із князем Олександром Сангушком стосовно маєтку Новосільце²⁶.

Порушення нормативних актів суворо переслідувалося. Найхарактерніше це проявлялося в митній політиці. Київським воєводам категорично заборонялося запроваджувати нові «мита»²⁷. Позивачі, зазвичай, вигравали справу у суді. Так, 18 червня 1522 р. у листі Сигізмунда I Старого до київського воєводи Андрія Немировича вказувалась одна зі скарг київських міщан та резолюція господаря (тут і далі курсив наш – Д.В.): «А што жаловали нам на твою милость о мыто дровяное, и о сено, и о колеса, и о сани, и жь кажешь то в них мощно брати [...] ино мы и в томъ тебе очевисте рассказали, ажбы ты мыта от дров, и сена, и колес, и сани в нихъ (київських міщан – Д.В.) брати не казал». Окрім цього, спеціальним розпорядженням сплата рибного й соляного мит мала відбуватися в Київському замку²⁸.

²³ Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург; далі – РНБ). – Отдел рукописей. – Ф.293. – Оп.1. – Ед.хр.35. – Л.1.

²⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. – T.III. – Lwów, 1890. – S.275.

²⁵ Ibid. – S.16.

²⁶ Ibid. – T.I. – Lwów, 1887. – S.94.

²⁷ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.282.

²⁸ Lietuvos metrika. – Kn. №10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E.Banionis ir A.Baliulis. – Vilnius, 1997. – P.98; Дячок О. Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці. – Дніпропетровськ, 2004. – С.166.

Аналогічною була ситуація у Волинській землі. Зокрема, статтею 13-ю обласного привілею 1501 р. законодавець заборонив збирати мито з князівських і панських людей на нових торгах, натомість останнім належало «мыта старые давати»²⁹. У привілеї 1508 р. норму було розширено тим, що вказано суму штрафу, яку сплачував її порушник – чотири копи грошів, а волинські князі й пани звільнялися від новозапроваджених мит³⁰. Порушення даної норми дало привід луцьким міщанам подати позов до великого князя литовського Казимира Ягеллончика на князів, панів, бояр та зем'ян волинських, «штожь они много мытъ установили после дяди нашего, великого князя Витольда». У вирокі володар встановив точні розміри мита, а шляхті було наказано: «Ино чтобы есте нигде на новыхъ мыттехъ, которые жъ установлены после великого князя Витольда, мыта на нихъ не брати». У разі недотримання цього відбувалася конфіскація маєтків порушників, а мито мало збиратися там, де це практикувалося «здавна» за Вітовта. Відповідальність за дотримання цього рішення покладалася на волинських урядників: луцького старосту Михайла Монтовтовича, володимирського намісника, маршалка Волинської землі Олізара Шиловича та намісника перемиського Андрія Волотовича³¹.

Не заглиблюючись у подробиці, відзначимо, що митна політика повністю контролювалася великокнязівським урядом. Скажімо, були випадки, коли заборона запровадження й оплати нових мит ставала підставою для пожалування окремих спеціальних привілеїв. Зокрема, 6 лютого 1498 р. Александр Ягеллончик підтвердив попередню Казимирову жалувану грамоту луцьким міщанам: «[...] не надобе им нигде новых мыт платити, где были почали на них новые мыта брати; мають они мыта платити, где они з веку мыта плачивали»³².

Таким чином, характерною рисою режиму законності є також те, що обивателі надзвичайно прискіпливо стежили за тим, щоб влада не порушувала чинних приписів. Тож знання законодавства, і не лише митного, було вкрай необхідним.

Юридична практика

Юридична практика визначається як юридично значуща діяльність спеціально вповноважених осіб, пов'язана з ухваленням, тлумаченням і застосуванням норм. Вона будується на основі правових приписів та є складовою частиною правової культури суспільства, інтегрує правову систему й породжує відповідні юридичні наслідки. За суб'єктами розподіляється на законодавчу, судову, слідчу, нотаріальну та ін.³³

Функції законодавчого органу Великого князівства Литовського в достатувовий період виконували великий князь і пани-рада³⁴, до складу котрої

²⁹ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.271.

³⁰ Там само. – С.275.

³¹ Акты Литовской метрики. – Т.І. – Вып.1 (1413–1498). – Варшава, 1896. – С.8–9.

³² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т.І. – Санкт-Петербург, 1846. – С.176.

³³ Большая юридическая энциклопедия. – С.5783–5784.

³⁴ Див.: Леонтович Ф.И. Рада великих князей литовских // Журнал Министерства народного просвещения. – 1907. – №9–10; Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. – Ч.2: Рада Великого княжества Литовского. – Вып.2 (1492–1569). – Томск, 1912.

входили особи, що які обіймали ключові урядницькі посади. Проте головну роль, звичайно, відіграв господар, від імені якого й жалувалися всі земські привілеї. На сьогодні залишається невідомим процес написання текстів уставних земських грамот і ролі в ньому членів панів-ради. Переважна більшість дослідників указували на безпосередній зв'язок із «Правдою руською». Проте порівняльний аналіз норм цього законодавчого пам'ятника та обласних привілеїв Новогрудській, Жмудській, Волинській і Київській землям не дає підстав упевнено говорити про домінування руської «старини» в литовському праві³⁵. Серед проаналізованих привілеїв поіменний склад панів-ради зустрічається у трьох із чотирьох редакцій³⁶:

Волинський привілей 1501 р.	Київський привілей 1507 р.	Київський привілей 1529 р.
А при томъ были и томѣ добре сведоми сѣтъ Панове рада н(а)ша: Кназ Войтехъ, бискуп виленьскый, вое- вода виленьскый, Канцѣ- лер нашъ, панъ Миколай Радивиль, Панъ виленьс- кый, наместьникъ горо- деньскый, кназ Алекса- ндръ Юревичъ, Воевода троцький, маршалокоъ зем- мъскый, панъ Іанъ Юре- вичъ, Панъ троцький, ста- роста жомойтскый, панъ Станиславъ Іановичъ, на- местъникъ смоленьскый, Панъ Станиславъ Петро- вичъ, Маршалокоъ, намест- никъ витебъскый, Панъ Ста- ниславъ Глебовичъ, и иные Панове рада.	А при томъ были п(а)нове рада наша: кн(я)зь Войтехъ, бискупъ виленьскый, а пан виленьскый кназъ Александръ Юревичъ, а воевода троцький пан Миколай Миколаевичъ, а маршалокоъ земскый ста- роста городеньскый пан Іанъ Юревичъ, а старо- ста жомойтскый, пан Станиславъ Іановичъ; а маршалокоъ пан Юрийъ Ивановичъ Илинича, а маршалоко и секретар пан Иванъ Сопега и вси п(а) нове.	И при томъ были Панове рада н(а)ша: кназ Іанъ бискупъ виленьскый, кназъ Павель бискупъ лѣцкый и берестейскый, кназъ Миколай бискупъ жомойтскый, кназъ Миколай бискупъ киевскый, воевода троцький, гетманъ нашъ навышпшый, староста браславскый, и веницкий, кназъ Костантътинъ Ивано- вичъ Острозскый, воевода виленьскый, канцѣлеръ нашъ, староста белскый, и мозырскый, панъ Олбрахтъ Мартино- вичъ Кгаштолтъ, панъ виленьскый, староста городеньскый, маршалокоъ нашъ дворный, державца лѣдскый, и белицкый, панъ Юрийъ Миколаевичъ Радивиловича, панъ троцький, старо- ста жомойтскый, панъ Станиславъ Станиславовичъ Іановича, маршалокоъ земскый, воевода новгородскый, дер- жавца мерецкый и ошменскый, и довѣгтовскый, панъ Іанъ Іановичъ Забереzensьскый, воевода полоцький, староста дорогичьскый, державца ожъ- скый, и переломскый, панъ Петръ Станиславовичъ, воевода витебскый, маршалокоъ нашъ, панъ Іанъ Юревичъ Глебовича, староста берестейскый, мар- шалокоъ нашъ, державца вилкейс- кый и остринскый, панъ Александръ Ивановичъ Ходкевича, воевода под- лашскый, маршалокоъ нашъ, панъ Иванъ Богдановичъ Сопега, подскарбий земскый, маршалокоъ и писаръ нашъ, державца слонимскый, и каменецкый, панъ Богѣшъ Боговитиновичъ, подскарбий дворный, державца веленьскый, панъ Иванъ Андѣреевичъ, и иные панове рада наши Великого Кназства Литовского.

Як бачимо, склад ради різниться. Невідомим залишається також питання авторства уставних грамот. Водночас, на відміну від обласних привілеїв,

³⁵ Ващук Д. Рецепція норм «Руської правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.). – С.136–142.

³⁶ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.272, 282, 290–291.

знаємо, що над текстом І Литовського статуту працювала комісія на чолі з канцлером Альбрехтом Гаштольдом. Також є деякі відомості про те, що в роботі комісії міг брати участь Франциск Скорина³⁷. Норми статуту акумулювали всі найкращі положення писаних правових джерел як окремих земель, так і Великого князівства Литовського у цілому, а деякі положення були пов'язані з давньоримським правом³⁸.

Судова практика характеризується діяльністю судових органів у різноманітних галузях права. У цьому процесі було задіяно доволі значну кількість людей. Його практична реалізація на Волині й Київщині в достатутівий період виглядала таким чином. По-перше, приватновласницькі піддани були підсудні своєму власникові. Про дію цієї норми в Київській землі свідчить згадана вище справа від 27 липня 1495 р між путивльським намісником князем Богданом Федоровичем та черкаським намісником Кмітою Олександровичем. Останнього звинуватили в тому, що судив слуг та людей князя, а також стягував із них штрафи й судові витрати. Ураховуючи наявну норму уставної земської грамоти Александр Ягеллончик наказав Кміті: «[...] ажь бы еси слугъ и людей его ни судил, ни радил, и винъ, и пересудов на них не брал, подлугъ права вашего, што есмо вам дали, всей земли Киевской»³⁹.

По-друге, справи між представниками князівсько-шляхетського стану вирішував урядник – староста або воєвода за участю декількох осіб (князів, панів, зем'ян). Присутність останніх була викликана тим, що «литовський уряд не володів необхідними відомостями про право, котре діяло в окремих областях [...] і часто лише вони (князі, пани, зем'яни – Д.В.) могли засвідчити, яку норму права слід використовувати в конкретній справі, які повинності лежали на тій чи іншій землі, тій чи іншій особі»⁴⁰. Зокрема, луцький староста Семен Юрійович Гольшанський, розглядаючи справу князів Андрія Олександровича Сангушка та Федора Івановича Четвертинського щодо маєтку Звиняцьке в околицях Луцька у вирокі зазначив (13 травня 1503 р.): «*И мы (староста – Д.В.) о том помовившы с князьми, с паны их милостью*, ино так ся нам всим видело, штож князь Андрій має за тое подворье тые пенязи, отложити, а отложившы тыи пенязи, сорок коп грошей, маєть тое подворье к своей руце мети»⁴¹. Часто зустрічаємо поіменний склад суддів. Наприклад, у наказі Сигізмунда I Старого від 5 лютого 1524 р. князям Василеві Четвертинському та Олександрові Буремському йшлося про те, що йому скаржився князь Іван Козека на маршалка князя Андрія Михайловича Сангушка, і «и на то князь Иван в нас (Сигізмунда – Д.В.) съ свое руки судьями взял вас (В. Четвертинського й О. Буремського – Д.В.), а князь Андрей инших судей на то съ свое руки в нас побрал»⁴².

³⁷ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. – Т.2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – Мінск, 2006. – С.630.

³⁸ Bardach J. Statuty Litewskie a prawo Rzymskie.

³⁹ Lietuvos metrika. – Kn. №6. – P.114.

⁴⁰ Максимейко Н. Сеймы литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С.122.

⁴¹ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т.I. – S.150.

⁴² Ibid. – Т.III. – S.259.

По-третє, вищою судовою інстанцією був великокнязівський суд, який часто проводився під час сеймів. Процедура переводу справи на так зване «вище право» за нормами привілеїв виглядала так. Староста та воевода у своїй резиденції встановлювали кожній зі сторін термін («рок подобный») для прибуття на великокнязівський суд. У випадку, коли б якась сторона не змогла приїхати вчасно (винятки становили земська служба або хвороба, обов'язково з письмовим повідомленням), тоді справу остаточно вирішував особисто урядник⁴³. Скажімо, у грамоті князеві Андрієві Олександровичу (Сангушку) великий князь литовський Александр Ягеллончик повідомляв (27 липня 1503 р.), що на нього скаржився луцький городничий Петро Мушатиц, «штож дей ты его именьє скленьского землю, его нивы, и сеножати, и дубровы сам себе своею впорностью к своему именью к Звенече и отехал и отрубил, а его правом не вспираючи». Господар наказав вирішити цю справу луцькому старості, маршалкові волинської землі, намісникові каменецькому, князеві Семенові Юрійовичу Гольшанському із зауваженням: «Ино естлибы еси некаго не хотел перед князем Семеном к праву стати *и ты бы* (князь Андрій – Д.В.) *с ним очивисто перед нами* (Александром Ягеллончиком – Д.В.) *стал, на который рок он тебе зазовет* перед нас к праву сим нашим листом»⁴⁴. Кількість переведення справ на «вище право» буда доволі великою, а їх розгляд – надзвичайно обтяжливим. Тому І Литовський статут робити це загалом забороняв, дозволяючи лише в разі порушення писаного законодавства (розд. 6, арт.1):

«А естли бы ся видело водле сказаня которой стороне кривда, а бачила бы сторона, иж ей не подле права писаного всказано, тогда маеть листа просити в суде сказаня своего, которым обычаем сказали на нем. А судьи повинни будуть ему дати лист под печатью своею, а он маеть з оными судьями перед нами або на первом сойме говорити и лист тых судей вказати»⁴⁵.

Для слідчої практики або слідчих дій важливі декілька моментів. По-перше, усі слідчі дії виконували призначені (чи обрані) люди за наказом якого-небудь судді (господар, староста, воевода). По-друге, існував судовий виконавець – «децкий», до обов'язків якого, згідно з уставними грамотами, входила доставка обвинувачуваного у суд, якщо той не з'являвся у зазначений термін при письмовому повідомленні. Окрім цього, із децким «пов'язувався також акт ув'язання» в маєток, оскільки ця процедура символізувала виняткове право верховного володаря на розпорядження землею⁴⁶. Водночас існували випадки, коли великий князь звільняв окремих осіб від послання децких. До такої категорії входили, зокрема, ті, у кого господар брав гроші в позику, а у заставу передавав один зі своїх маєтків. Наприклад, 8 грудня 1516 р.

⁴³ Ващук Д. «Абыхмо держали ихъ подле права их земли»... – С.271, 276, 282, 288–289.

⁴⁴ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – Т.І. – С.126.

⁴⁵ Pirmasis Lietuvos Statutas: Tekstai senaja baltaruių, lotynų ir senaja lenkų kalbomis. – Vilnius, 1991. – Р.162.

⁴⁶ Поліщук В. Свідки у русько-литовському праві... – С.138.

Сигізмунд I Старий у листі до пана Юрія Юрійовича Немировича⁴⁷ вказав, що взяв у нього 600 кіп грошей литовських,

«а в тыхъ пенязяхъ заставили есмо ему двор нашъ Троцкого повета Василишки со всеми людьми нашими, повету Василишского данными и тяглыми. [...] И вжо воевода троцкии, маршалокъ нашъ дворный, пан Григорей Станиславович Остиковича не маеть в тую волость децкихъ своихъ всылати, а и врьдники наши троцкие, тивунъ, ключник, не мають тежъ ни по што то у волость того двора нашего всылати, и доходов своих не мають правити»⁴⁸.

Цією ж пільгою користувалися митники, що пов'язувалося з недоброзичливим ставленням населення до них⁴⁹.

По-третє, функціонував інститут свідків. Згідно з Київською уставною грамотою, у разі доносу («хто бутет на кого сочють») ця особа («сок») зобов'язувалася підтвердити свої слова у суді. Якщо свідчення було помилковим, то «сока» карали «як потварцу». Водночас залежним людям («человек, холоп, раб») заборонялося свідчити проти своїх господарів⁵⁰. Фальшиві свідчення заборонялися й нормою Волинської уставної грамоти⁵¹. Загалом, саме свідки часто відігравали одну з вирішальних ролей при встановленні справедливості у суді. Для прикладу розглянемо судову справу між князем Михайлом Васильовичем Збаразьким із дядьком князем Семеном Васильовичем щодо ділянок дядька свого Солтана, яку вирішували 4 липня 1475 р. князь Олександр Сангушко, староста луцький пан Михайло Монтовтович, маршалок Волинської землі, староста володимирський Олізар Шилович. М.Збаразький відстоював своє право на ділянку Солтана. На доказ правоти навів лист і заявив королеві: «[...] тым обычаем записал ся ты (князь Семен – Д.В.) с моим отцем перед добрыми светки». Семен відповів: «Я с моим братом, с отцем твоим, не записывался тым листом, а тым світком твоим, што оу твоєм листоу стоятъ, вірю яко добрымъ людям». Тому судді «подле господарьского приказанья» опитали свідків: князя Путятю Івановича, пана Гринка Мукосівича, пана Лютика, пана Мишка Глуського. Вони розповіли: «тым обычаемъ князю Семену со княземъ Васильемъ были речи перед нами, а конца ни одного межи собою не вчинили, ни листа перед нами не записывали». Тому правим виявився князь Семен, оскільки свідки Михайла «не посведчили ни ділоу, ани записоу». Урешті ділянку було поділено порівну між обома князями: «Князь Семен дал на обирание братничью своему князю Михайлоу, и князь Михайло оузял Вишневец город со всеми приселки, што к томуу

⁴⁷ Між 1511 та 1518 рр. він був кричевським намісником (див.: *Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim kśęstwie Litewskim w XV i XVI wieku.* – Warszawa, 1887. – S.207).

⁴⁸ *Lietovos Metrika.* – Kn.№9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė K.Pietkiewicz. – Vilnius, 2003. – P.321.

⁴⁹ *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского... – С.550.

⁵⁰ *Ващук Д.* «Абыхмо держали ихъ podle права их земли»... – С.280.

⁵¹ Там само. – С.271.

слоушит, и к томуо ещо Тараж. А князь Семен Городок оузял и Маневъ со всіми приселки, што к томуо здавна слушало и тягло, и к томуо ещо Лупушная»⁵².

Нотаріальні функції, в їх сучасному розумінні, виконували ті особи, які завіряли достовірність того або іншого документа своєю печаткою, а іноді й підписом. Це міг бути й сам великий князь литовський, або інші особи князівсько-шляхетського стану. Наприклад, так виглядає короборація на підтвердному привілеї Александра Ягеллончика (1506 р): «А на твердость того и печать нашу казали есмо привесити к сему нашому листу»⁵³. Схожий запис міститься у привілеї Сигізмунда I Старого (28 лютого 1526 р.): «И на то есмо имъ дали сес наш листъ зъ нашою печатю»⁵⁴. У продажному листі Богдана Львовича Боговитиновича (1 липня 1520 р.) формулювання трохи відрізняється: «А просил есми тых вышше писаных людей добрых, абы их милость печати свои приложили к сему моему листу. И их милость на мою прозбу то вчинили и печати свои приложили к сему моему листу»⁵⁵. Короборація, за рідкісними винятками, присутня практично в кожному документі.

Юридична техніка

Під *юридичною технікою* мається на увазі «сукупність правил, засобів, прийомів і способів розробки, оформлення і систематизації нормативних актів в цілях їх ясності, зрозумілості й ефективності»⁵⁶. Ураховуючи той факт, що дослідникам поки невідомий документ, в якому описувалися б такі правила, можемо висловити деякі міркування. Усі документи, у тому числі й правові, писалися за певним формуляром, дослідженням якого займається дипломатика⁵⁷. Як відзначалося вище, науці поки що не відомий конкретний автор уставних земських грамот, головним чином протографів. Проте порівняльний аналіз підтвердних волинських і київських грамот свідчить про те, що законодавець надзвичайно прискіпливо ставився до наступних редакцій, переписуючи практично слово у слово попередній документ. Додавання нових артикулів супроводжувалося вказівкою причин такого введення, а наступні норми були ширшими за змістом. До речі, це стосується практично всіх документів-підтверджень і не обов'язково юридичного характеру. Найчіткіше правова техніка першої третини XVI ст. помітна у процесі підготовки I Литовського статуту, і особливо в його змісті. Однак це вже виходить за хронологічні рамки цієї статті.

⁵² Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – T.I. – S.69–70.

⁵³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Zbiór Dokumentów Pergaminowych. – Dz.X. – Sygn.4808. – K.1.

⁵⁴ РНБ. – Ф.293. – Оп.1. – Ед.хр.392. – Л.2.

⁵⁵ AGAD. – Zbiór Dokumentów Pergaminowych. – Dz.X. – Sygn.4791. – K.1.

⁵⁶ Большая юридическая энциклопедия. – С.5788.

⁵⁷ Див.: Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. – Вип.1 / Підгот. до друку й авт. текст А.Блануци, Д.Ващука. – К., 2007; Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підгот. до друку й авт. текст А.Блануци, Д.Ващука, Д.Вирського (латиномовні документи). – К., 2014.

Отже розглянуті питання з проблеми становлення й розвитку правової системи Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст. на прикладі Київщини й Волині дозволяють зробити певні висновки. По-перше, головним чинником перетворення правової системи стало впровадження писаного законодавства, яке активно поширювалося з другої половини XV ст. По-друге, писані норми поступово почали домінувати над звичаєвими, результатом чого стало ухвалення I Литовського статуту в 1529 р. По-третє, джерела дозволяють досліджувати складові елементи правової системи як окремо, так і у цілому.

The problem of establishment and development of legal system of Grand Duchy of Lithuania during second half of 15th – first third of 16th centuries analyzed by way of example of Ukrainian Lands (Kyiv Region and Volyn'). Author examines such its components as principles of law and system of sources of law; features of legal awareness and juridical culture, system of legal relationships and legitimacy, practice of law. Author considered that the main factor of legal system conversion was the written law implementation in the second half of 15th century.

Keywords: legal system, Grand Duchy of Lithuania, Kyiv region, Volyn', written legislation

